

هگمتانه

ادب و هنر همدان

اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری

پژوهشگاه

سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری

مجموعه مقالات همایش یکروزه باستان‌شناسی هگمتانه

(به مناسبت بزرگداشت استاد دکتر محمدرحیم صراف)

در یکصدمین سالگرد کاوش در تپه هگمتانه

۱۳۹۲

سرشناسه: همایش هگمتانه (۱۳۹۲: همدان).

عنوان و نام پدیدآور: مجموعه مقالات همایش یکروزه هگمتانه (به مناسبت بزرگداشت استاد دکتر محمدرحیم صراف) // گردآورنده یعقوب محمدی فر؛ [برگزارکننده سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان همدان].

مشخصات نشر: تهران: سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، ۱۳۹۲.

مشخصات ظاهری: ۲۵۹ ص.: مصور، جدول، نمودار.

شابک: ۱۸۰۰۰۰ ریال ۳-۲۴-۶۹۵۳-۶۰۰-۹۷۸

وضعیت فهرست نویسی: فیا.

موضوع: باستان‌شناسی -- ایران -- همدان (استان) -- کنگره‌ها.

شناسه افزوده: محمدی فر، یعقوب، ۱۳۴۹ -، گردآورنده.

شناسه افزوده: سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری. پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری.

شناسه افزوده: میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان همدان.

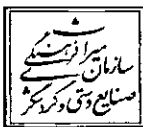
رده‌بندی کنگره: ۳۹۲/۵۸۵/۵۵۵ DSR

رده‌بندی دیویی: ۴۳/۵۵۵

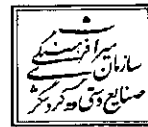
شماره کتابشناسی ملی: ۳۳۰۱۹۰

تاریخ درخواست: ۱۳۹۲/۱۷

کد پیگیری: ۳۳۴۸۵۹۴

بازار کلی میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری
استان همدان

پژوهشگاه

مجموعه مقالات همایش یکروزه هگمتانه، در بزرگداشت استاد محمدرحیم صراف.

گردآورنده: یعقوب محمدی فر

ویراستار فارسی: خلیل‌الله بیگ محمدی

ناشر: پژوهشگاه سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری

نظارت و اجرا: علیرضا ناصری

طرح جلد: فردین چهاردولی

صفحه‌آرا: خلیل‌الله بیگ محمدی

چاپ: گیتی

نوبت چاپ: اوله

سال چاپ: ۱۳۹۲

شمارگان: ۱۰۰۰

بها: ۱۸۰۰۰۰ ریال

شابک: ۳-۲۴-۶۹۵۳-۶۰۰-۹۷۸

همه حقوق برای ناشر محفوظ است.

فهرست مجموعه مقالات

ر	 سخن دبیر علمی / یعقوب محمدی‌فر /
س	 دشگفتار / علیرضا ایزدی /
ش	 هگمتانه / مدرحیم صراف /
۱	 Trap of Demons) کتیبه‌دار مندایی در ایران، همدان، تپه هگمتانه /
۹	 دستاوردهای عصر برنز دهم کاوش در تپه هگمتانه / یعقوب محمدی‌فر، آصف نوروزی، علی شریفی /
۴۵	 سبک‌شناسی معماری ادا / کاظم ملازاده /
۵۹	 گزارش مختصر کاوش‌های باستان‌شناسی تپه هگمتانه (فصل چهارم از دور دوم کاوش‌ها) /
۷۷	 رویا تاج‌بخش / علی شریفی /
۸۳	 نگاهی دوباره به واژه هگمتانه / هگمتانه تا همدان / محمدابراهیم زارعی /
۹۹	 بازخوانی سرگذشت هگمتانه باستان‌دما منابع / محمد رحیم رنجبران /
۱۱۳	 نگرشی تحلیلی بر هگمتانه بر اساس سفرنامه‌ها و یادک دوره قاجاریه / اسماعیل رحمانی /
۱۳۹	 بازنگری عرصه و حریم تپه هگمتانه / علی هژبری / محسن جانجانا /
۱۴۹	 نگاهی به تپه هگمتانه در بافت شهری همدان در دوره‌های تاریخی / اسلامی /
۱۷۵	 اسماعیل همتی‌ازندریانی و علی خاکسار /
۱۹۱	 اکباتان (هگمتانه)؛ نگرشی بر نتایج و تاریخ‌گذاری‌های ارائه شده بر روی یک قرن مطالعات باستان‌شناختی / خلیل‌الله بیگ‌محمدی /
۲۰۷	 محسن جانجانا /
۲۲۹	 جایگاه نقشه و نقشه‌برداری در باستان‌شناسی هگمتانه / زهرا کلافچی /
۲۴۳	 منابع آبی هگمتانه / مهدی آقاخانی /
	 مروری بر روند فعالیت‌های پژوهشی و اجرایی در محوطه باستانی هگمتانه از گذشته تاکنون / محمد رحیم رنجبران /
	 تپه هگمتانه و اکباتان باستان / رمی بوشارلا / ترجمه: محسن دانا /
	 ضمیمه /

هیأت اجرایی

دبیر علمی همایش

دکتر یعقوب محمدی‌غر

دبیر اجرایی همایش

علی خاکسار

کمیته علمی همایش

دکتر محمدرحیم صراف

دکتر محمدابراهیم زارعی

دکتر کاظم ملازاده

دکتر اسداس مترجم

دکتر لیلیا زنجبخت

اسماعیل حبیبی

محمدرحیم جبران

علی هریری

خلیل‌الله بیک‌محمدی

اعضای کمیته اجرایی

مهندس بهرام توتونچی

محسن جانجان

مهدی آقاخانی

پروین ابراهیمی

فردین چهاردولی

سخن دبیر علمی

خدای بزرگ را شاکریم که توفیق برگزاری دومین همایش باستان‌شناسی در استان همدان فراهم آمد. نخستین همایش باستان‌شناسی در استان همدان در زمستان ۱۳۸۳ با مشارکت اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری و دانشکده هنر معماری دانشگاه بوعلی سینا در سطحی در خور توجه به انجام رسید. شاید تجربه موفق آن همایش دست‌مایه برگزار کنندگان همایش حاضر گردید، هر چند همایش در صورت فعالیت‌های باستان‌شناسی در سطح استان را در اهداف خود داشت، اما همایش حاضر تنها به سمتی را به‌طور اخص هدف‌گذاری نموده است.

همان‌گونه که می‌دانیم، هگمتانه به‌عنوان یک محوطه سترگ در باستان‌شناسی ایران مطرح است. شاید به جرأت بتوان گفت که این محوطه پس از شوش، یکی از جنجالی‌ترین نمودهای ایران از دیدگاه مطالعات تاریخی و باستان‌شناسی در طی دو قرن اخیر بوده است. مطالعات تاریخی ذکر شده از سوی هرودوت، مورخ نام‌دار یونانی، نگاه پژوهشی را به‌طور ویژه به‌سوی هگمتانه گشود. نگاهی پرچالش که با گذشت بیش از یک قرن از مطالعات هگمتانه پژوهی، کماکان ارضاء ناپذیر می‌نماید. باوجود این توجه، وقفه‌هایی از زمان نخستین کاوش‌ها تا شروع مجدد دور دوم، به جهت محصور بودن تپه در میان منازل مسکونی، از مهم‌ترین مشکلات پژوهشی بود. نخستین مصعبات باستان‌شناختی هدف‌مند در همدان حاصل بازدید ژاک دموورگان از منطقه بود. در پی او، در سال ۱۹۱۳ هیأتی به سرپرستی شارل فوسی در تپه سرقلعه یا هگمتانه کنونی مرکز عظیم چال‌فرانسوی‌ها و چال‌شتر خولاب را کاوش نمود. پس از فعالیت هیأت فرانسوی به‌وسیله متی طولانی فعالیت‌های باستان‌شناختی در تپه هگمتانه به فراموشی سپرده شد. در سال ۱۳۴۸ وزارت فرهنگ و هنر به‌طور رسمی خرید منازل و سایر اماکن موجود به‌خط تپه را آغاز کرد. در فاصله‌ی سال‌های ۱۳۵۵-۱۳۵۲ هیأتی ایرانی به سرپرستی دکتر مهریار مأمور سامان‌دهی و آماده‌سازی محوطه برای آغاز برنامه‌ی بلندمدت کاوش شد. تا سال ۱۳۶۲ کاوشی به معنای واقعی در هگمتانه صورت نپذیرفت. اولین دور کاوش‌های هگمتانه به سرپرستی دکتر محمد رحیم صراف در تابستان ۱۳۶۲ آغاز گردید. در طی سال‌های ۱۳۶۲ تا ۱۳۷۹، دوازده فصل کاوش به سرپرستی وی در این محوطه انجام پذیرفت که برآیند این کاوش‌ها بیشتر در راستای آرایه‌ی الگوی معماری موجود در هگمتانه بود. پس از ایشان دکتر مسعود آذرنوش، دکتر یعقوب محمدی‌فر، علی هژبری و محمد رحیم رنجبران این کاوش‌ها را ادامه دادند.

همچنان که اشارت رفت، دکتر محمدرحیم صراف با انجام ۱۲ فصل کاوش در هگمتانه، دو دهه از عمر خود را صرف این پروژه علمی نمود. این همایش علاوه بر انجام وظیفه علمی خود، قدمی کوچک در بزرگداشت مقام علمی ایشان است. دکتر صراف علاوه بر انجام وظایف پژوهشی و کاوش در چندین محوطه در طی سال‌های خدمت در سازمان میراث فرهنگی کشور، به‌عنوان معلمی دقیق و مسئول، به تربیت دانش‌ویان بسیاری در دانشگاه‌های تهران و تربیت مدرس در مقاطع مختلف کارشناسی، کارشناسی‌رشد و دکتری همت گماشت. این جانب به‌عنوان یکی از شاگردان ایشان، میر خرد و وظیفه دانا را تا سپاس قلبی خود را از زحمات بی‌دریغ ایشان در جایگاه یک باستان‌شناس پیمونسوت و معلمی علاقه‌مند ابراز داشته، طول عمر و سلامتی را برای ایشان از دستان تعالی مسئلت نمایم.

گردهمایی حاضر با تلاش جمعی از علاقه‌مندان به حوزه میراث فرهنگی کشور است که در این حاکم خود لازم می‌دانم از همه این عزیزان قدردانی نمایم: آقایان: علیرضا ایزدی مدیرکل محترم اداره میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان همدان، محمدرحیم رنجبران مدیرکل محترم پایگاه هگمتانه و اتاقک صفری‌تورج کارشناس پایگاه هگمتانه، اسماعیل غنای علی‌نکاسار، محسن جانجان، کارشناسان حوزه باستان‌شناسی اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان همدان که عمده بار اجرایی و بخشی از امور علمی این برنامه را به انجام رساندند. بدون شک نقش کمیته علمی این همایشی ستودنی است که ضرورت دارد تا از همه این عزیزان و خصوصاً دکتر محمدابراهیم زارع‌نیک محترم گروه باستان‌شناسی دانشگاه بوعلی‌سینا، دکتر رویا تاج‌بخش مدیر محترم گروه باستان‌شناسی دانشگاه آزاد اسلامی همدان و آقای علی هژبری که با ارایه راهکارهای علمی موجبات غنای علمی برنامه را فراهم آوردند، قدردانی نمایم و به‌صورت ویژه تشکرهای خلیل‌الله بیک‌صمدی در تنظیم این کتاب و پی‌گیری امور مربوطه به آن هم‌چنین از فردین چهارحولی مسئول کمیته تبلیغات سپاسگزاری می‌گردد.

از همکاران کمیته اجرایی آقایان مهندس بهرام توتونچی، مهدی آفاخان و رویان ابراهیمی و سرکار خانم عباسی که مجدانه تلاش نمودند تا مقدمات برگزاری همایش به‌خوبی فراهم گردد، بسیار سپاسگزارم. در پایان به سهم خود از تمامی عزیزانی که به هر نحو ممکن در برگزاری این برنامه تلاش کردند، سپاسگزاری نموده و امید آن دارم تلاش برگزاری همایش هگمتانه راهی روشن را برای پژوهش‌های آینده فراهم نماید.

با احترام: دکتر یعقوب محمدی‌فر

رئیس دانشکده هنر و معضاری دانشگاه بوعلی‌سینا

پیشگفتار

هگمتانه ما در تمدن ایران زمین، سرزمین افسانه‌ای مادها که بر دامان دیار سیمای بهشتی الوند آرمیده و در طوفان سهمگین نسیان‌ها، به مدد تلاش و دغدغه‌های کسانی که شاید نامشان در لابلای دفتر سترگ ایام فراموشی می‌شود از یادشان در جویبار زمان خروشان، جاوید و ماناست، آن‌چه که در این مجال به زینت طبع گردیده و به حضور پُر مهر خوبان نیک‌اندیش تقدیم می‌گردد فصل مشترک است برای یاد کردن و مروری‌است به دمیدن نفس احیاء در کالبد فراموشی سراسرین مادی ایران زمین، هگمتانه بزرگ، مرهون دم مسیحایی مردان بی‌ادعایی است که به تامل و تامل‌گری از حیاتشان پیش روی شماست. بی‌شک نام استاد صراف به حدی بی‌شک است که نمی‌توان در این مجلد ذره‌ای از یازده فصل تلاش مجدانه او را که "هگمتانه" را مدیون اوست بازگو کرد ...

این مجال فرصتی است مناسب، برای مرور تلاش عاشقانه عاشقانی که قلبشان هنوز به عشق ایران می‌تپد و بایستی به دردان بودنشان باشیم پیش از آن که در حسرت تکرار لحظه‌ای آرام و پر عشق کنار آذرنوش‌ها به گذر ثانیه‌ها بنگریم و بودنشان تنها به یک یادش بخیر اکتفا شود. بیایید فصل دیگری از رویش را آغاز کنیم.

«سلامت و تندرست، ایرانی و ایرانیان»

علیرضا ایزدی

مدیر کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان قم

۱۳۹۲

مقدمه؛

هگمتانه شهر گمشده تاریخ ایران

وقتی که تپه‌های بزرگ و مهم شوش، تخت‌جمشید مورد حفاری قرار گرفت و آثار زیبایی مربوط به دوره هخامنشی کشف شد، مشخص گردید که این شهرها، پایتخت‌های دوره هخامنشی بوده است. اما از سومین پایتخت پادشاهان هخامنشی، یعنی شهر باستانی هگمتانه در هاله‌ای از ابهام باقی مانده است. تلاش باستان‌شناسان، مورخان و گیاهشناسانی محل هگمتانه پایتخت کشور ماد و هخامنشی تاکنون به‌جایی نرسیده است. این شهر از آن لحاظ اهمیت زیادی دارد که بر طبق نوشته مورخان و مورخان، پایتخت کشور ماد هم است و عدم وجود آثار مهم از دوره ماد، مخصوصاً آثار مربوط به پادشاهان غبار از چهره تاریخ ماد بردارد، باعث کنجکاوی بیشتر محققین و باستان‌شناسان بوده است. در این رابطه توجه زیادی به تپه بزرگ در مرکز شهر همدان جلب شده و در ادای از باستان‌شناسان داخلی و خارجی، مثل دموورگان، گریشمن و دکتر نگهبان، اعلام کردند که تپه بزرگ در زیر شهر همدان همان هگمتانه پایتخت مادهاست و فوسه باستان‌شناسی فرانسوی کاوش‌هایی در این محل انجام داد، اما او نتوانست پیه این را از وی ببرد که آیا آثار خشتی مکشوفه می‌تواند بقایای شهر گمشده هگمتانه باستان باشد یا خیر؟ فعالیت‌ها در سال‌های بعد نیز ادامه یافت تا بتوان نه تنها شهر باستان هگمتانه را شناسایی کرد، بلکه تاریخ ماد را نیز روشن نمود. در این بین ته‌ستون‌های سنگی زیادی مربوط به دوره هخامنشی از گوشه و کنار تپه هگمتانه به‌طور غیر علمی کشف گردید. این آثار امید محققان را بر شناسایی شهر باستانی هگمتانه در زیر شهر همدان زیاد کرد. علاوه بر این آثار اشیاء مکشوفه دیگری از حفاری‌های غیرعلمی بسبب به تپه هگمتانه (مثل: الواح زرین و سیمین، ریتون‌ها، خنجرها و جام‌های طلا) به‌دست آمده است. از طرف دیگر وجود آوارهای خشتی و لایه‌های باستانی در گوشه و کنار تپه هگمتانه را به وجود یک شهر مهم باستانی در دل تپه هگمتانه جلب نمود. ابتدا فرانسوی‌ها به ریاست فوسه عملاً شروع به کاوش در تپه هگمتانه نمودند. اما به‌نظر می‌رسد که وی نتوانسته بود آثار باستانی شهر هگمتانه را شناسایی نماید. علیرغم کشف آثار معماری مهم در گودال‌های حفاری شده، فوسه حفاری را خاتمه یافته تلقی کرده و مایوسانه از ایران می‌رود. شاید وی انتظار داشت گنجینه مهمی را از نوع آثار قاچاق مکشوفه به‌دست آورد. در صورتی که بعدها در نتیجه حفاری‌های هیأت باستان‌شناسی ایران مشخص شد که مجموعه معماری مهم باستانی در دل تپه

هگمتانه نهفته است که می‌توانست ما را به رازهای تپه هدایت نماید. در سال ۱۳۵۲ اداره کل باستان‌شناسی و فرهنگ عامه سابق ایران در صدد برآمد فعالیت‌هایی را در تپه هگمتانه انجام دهد. ۲۵ هکتار ابنیه جدید روی آن خریداری و تخریب شد. و فضا برای فعالیت‌های باستان‌شناسی باز شد. برای این کار قرار بود که هیأت بین‌المللی از فرانسوی‌ها، انگلیسی‌ها و آلمانی‌ها کاوش‌هایی را در تپه هگمتانه انجام دهند. پیروى انقلاب اسلامی ایران بر این برنامه خط بطلان کشید. اما تا سال ۱۳۶۲ هگمتانه در مرکز شهر همدان باعث شکایات زیادی به مقامات محلی و در نهایت به مرکز باستان‌شناسی سابق ایران گردید که نتیجتاً اعزام هیأتی برای سروسا مان دادن به وضعیت مساعد تپه و نیز آغاز کاوش‌های باستان‌شناسی در دستور کار مرکز باستان‌شناسی قرار گرفت.

از سال ۱۳۶۲ تا سال ۱۳۶۸ هیأت باستان‌شناسی ایران کاوش‌هایی در تپه هگمتانه انجام داد. نتیجتاً این کاوش‌ها کشف مجموعه‌ای از معماری خشتی در عمق ۲ تا ۵ متری بود. شگفتی این مجموعه معماری در این بود که نشان می‌داد آثار با یک نقشه معماری دقیق طراحی شده است. به عبارت دیگر آثار معماری خانه‌هایی که به طول و عرض ۱۷/۵ متر به هشت فضای معماری طوری ترسیم شده که به صورت ۱۸۰ درجه شکل می‌گیرد. به چپ و راست، شمال و جنوب چرخش دارد. این سیستم معماری در اطراف محرابی که در جهات شمالی، جنوبی-شرقی، غربی است، طراحی شده است این مجموعه خانه‌ها کنار حصارى به قطر ۹ متر با مصالح خشتی ساخته شده‌اند. برج‌های متصل به این حصار استحکام بیشتری از لحاظ حفاظتی و دفاعی بدان داده است. هم‌اکنون آثار مکشوفه نشان از عظمت و اهمیت این شهر باستانی دارد. تصمیم برای ایجاد این مجموعه‌ای نیاز به وجود قدرت سیاسی در رأس آن قرار داشته است.

به عبارت دیگر به نظر می‌رسد شاه یا حاکمی در یک دور باستانی، تصمیم به احداث شهری در دامنه کوه الوند می‌نماید. طراحان، مهندسان و نقاشان زیادی با در اختیار داشتن امکانات مادی و نیروی انسانی این شهر را بوجود می‌آورد و برای جلوگیری از هجوم دشمن احتمالی نیز حصار قطوری دور آن ایجاد می‌نمایند. سوال اکنون این است که این شهر را چه کسی و در چه دوره‌ای از تاریخ ایران برپا کرده است؟ این هدف مهم همایشی است که اکنون (۲۶ آذر ماه ۱۳۹۲) در همدان و در هفته پژوهش برپا می‌گردد، موفقیت همه دست‌اندرکاران و برپا کنندگان این همایش علمی را از خداوند متعال مسئلت می‌نمایم.

محمدرحیم صراف

آذرماه ۱۳۹۲